

**Bakstenen
fabrieksschoorstenen
in Zaanstad**

Cultuurhistorische Inventarisatie

Schoorsteen achter Oostzijde 367 te Zaandam / vml Hilko B.V.

Afdeling Ruimtelijke Kwaliteit/ vakgroep monumenten
Onderzoek en tekst: Cynthia van den Berg
2010

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
1 Ruimtelijk en historisch kader	5
2 Aanpak.....	7
3 Selectiecriteria voor waardering.....	8
4 Wegingskader	13
5 Resultaten van de inventarisatie.....	14
Bronnen	15
Bijlagen	16

Inleiding

Aanleiding

Deze inventarisatie van bakstenen fabrieksschoorstenen in de gemeente Zaanstad komt voort uit de wens om meer inzicht te krijgen in het aantal nog bestaande historische bakstenen fabrieksschoorstenen in Zaanstad en de monumentale waarden daarvan. Deze vraag is ontstaan door de sloop van de historische fabrieksschoorsteen bij fabriek Verkade in Zaandam. Hierdoor groeide het besef dat inzicht ontbrak in hoeveel bakstenen fabrieksschoorstenen nog aanwezig zijn in Zaanstad. Naar aanleiding van deze wens om hier inzicht in te krijgen is daarom deze inventarisatie gemaakt.

Doel

Het doel van deze inventarisatie luidt als volgt:

“Het verkrijgen van een inzicht in het aantal nog bestaande bakstenen fabrieksschoorstenen in Zaanstad en de monumentale waarden van deze schoorstenen”. De inventarisatie geschiedt voornamelijk ten behoeve van het al dan niet aanwijzen van de fabrieksschoorstenen tot gemeentelijke monumenten en/of het besluiten tot nader onderzoek.

Beleidscontext

Binnen het monumentenbestand van Zaanstad bestaat een achterstand. De huidige monumentenlijst is niet representatief voor het daadwerkelijke bestand aan waardevolle gebouwen. Dit merken we vooral aan het aantal ad-hoc aanwijzingen in 2008, 2009 en 2010. Het maken van inventarisaties naar objecten, panden, typologieën of gebieden is daarom uitgangspunt van het aanwijzingsbeleid de aankomende jaren. Op basis van deze inventarisaties kan een beoordeling van de cultuurhistorische waarden worden gemaakt en kunnen panden en objecten, op basis van de Erfgoedverordening 2010 gemeente Zaanstad, aangewezen worden als gemeentelijk monument. Dit kan ook gebeuren met gebieden en structuren, de recente aanwijzing van de Zaanse Schans als gemeentelijk beschermd gezicht is hier een goed voorbeeld van. De beoordeling van het aanwijzen van gemeentelijke monumenten gebeurt op basis van een zestal criteria; architectuurhistorische waarde, cultuurhistorische waarde, stedenbouwkundige en/of situationele waarde, ensemblewaarde, gaafheid en zeldzaamheidswaarde.

Leeswijzer

Deze inventarisatie biedt inzicht in de nog aanwezige bakstenen fabrieksschoorstenen binnen de gemeente Zaanstad. 9 bakstenen schoorstenen zijn geïnventariseerd en daarvan zijn 8 schoorstenen geselecteerd al potentieel gemeentelijk monument. In het eerste hoofdstuk wordt de aanpak van de inventarisatie kort beschreven. In hoofdstuk 2 komen de selectiecriteria, aan de hand waarvan de schoorstenen kunnen worden aangewezen als gemeentelijk monument, aan bod. In hoofdstuk 3 komt het wegingskader aan de orde waarbinnen deze aanwijzingen plaats zullen vinden. De resultaten van de verkenning is te vinden in hoofdstuk 4. Als bijlage is de lijst van bakstenen fabrieksschoorstenen in de gemeente Zaanstad toegevoegd.

1 Ruimtelijk en historisch kader

Het ontstaan van de Zaanse handel en nijverheid

De eerste bewoners van de Zaanstreek gebruikten, in de loop van de 14e en 15e eeuw, het cultuurland voornamelijk voor het houden van koeien en als hooiland. Voor akkerbouw was de bodemgesteldheid van het land namelijk niet goed geschikt, dit door het moeilijk beheersbare waterpeil in de streek. Vanwege een agrarische overbevolking in die tijd was 40% van de bevolking genoodzaakt om zijn bestaan buiten de agrarische sector te zoeken. Een deel van de Zaanse bewoners vond in deze periode werk in de scheepvaart en visserij. Door de scheepvaart ontwikkelden zich nevenindustrieën in de Zaanstreek zoals zeildoekweverijen, beschuitbakkerijen en bierbrouwerijen. Tevens verdiende men geld in zuivelbereiding en in de huisnijverheid, zoals linnenweverij. De groei van de welvaart in de Zaanstreek kwam in 1592 door de uitvinding van de houtzaagmolen. Daarmee begon de definitieve opbloei van de economie in de Zaanstreek en ontwikkelde het gebied zich tot het eerste industriegebied van Europa.

In de 17e en 18e eeuw werd de Zaanstreek een verlengstuk van de Amsterdamse stapelmarkt en tevens heeft de Walvisvaart toen een belangrijke bijdrage aan de welvaart geleverd. Toch waren andere industrieën economisch gezien ook zeer belangrijk. Deze industrieën zijn onder te verdelen in twee hoofdcategorieën. In de eerste plaats de ambachts- en huisindustriële nijverheid, bijvoorbeeld de scheepsbouw. Dit was in de 17e en 18e eeuw de hoofdbron van bestaan in Zaandam. De zeildoekweverij was de belangrijke economische pijler in het noordelijke deel van de Zaanstreek. Verder waren de touwslagerij, de beschuitmakerij, de stijfelmakerij, de papiermakerij en linnenblekerij van belang in deze branche. De tweede hoofdcategorie is de veredelingsnijverheid/ industrie. In de 17e eeuw komt deze industrie in de Zaanstreek tot bloei en is gericht op de primaire bewerking van natuurlijke grondstoffen, zoals het zagen van hout, het persen van olie uit oliezaden, het malen van granen etc. De veredeling werd voor 1600 uitgevoerd door middel van rosmolens, maar in de 17e en 18e eeuw ging men over op het gebruik van windmolens. Door de sterke groei van de stedelijke bevolking en de welvaart kwam er steeds meer vraag naar 'aangepaste' grondstoffen en door de komst van de windmolen konden grotere hoeveelheden goedkoop worden verwerkt. Deze omstandigheden en de gunstige ligging van de Zaanstreek, nabij Amsterdam, zorgden ervoor dat de Zaanse veredelingsindustrie een enorme vlucht nam. De molen was hierbij de technische grondslag voor de overgang van ambachtelijke naar industriële veredeling.

Industrialisatie in de Zaanstreek

In de 19e eeuw hadden de oude industriële bedrijfstakken, zoals de zeildoekweverij, de touwslagerij en papiermakerij het zwaar. Hoewel de economische situatie vanaf de 18e eeuw verslechterde door het ineenstorten van de Amsterdamse stapelmarkt bleef de veredelingsindustrie, zoals bijvoorbeeld de olie-industrie wel in tact. De verhandeling bleef via de korenbeurs in Amsterdam lopen. Van 1850 tot 1914 dreef de Zaanse economie zelfs vooral op de veredelingsindustrie.

Door toevoer van nieuwe grondstoffen bloeiden ook nieuwe veredelingsindustrieën op, zoals de cacao- en rijstnijverheid, koffiebrandij, het maïsveredelingsbedrijf en de houtschillerij. De laatste kwart van de 19e eeuw ontstond een nieuwe industrietak: de secundaire veredelingsindustrie. Hieronder vielen bijvoorbeeld de olieraffinage, rijstmeelfabricage, het cacaoextractiebedrijf. Voortkomend uit de veredelingsindustrie ontstond aan het eind van de 19e eeuw ook de levensmiddelenindustrie.

Hierbij kan gedacht worden aan producten zoals koffie, thee, tabak, maar ook margarine, soep, koek en chocola. Hieruit vloeide weer de esemblage-industrie voort. Ook ontstond in deze tijd de chemische industrie, waaronder de zeepindustrie, essencefabrieken en linoleumindustrie.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam de industrialisatie in de Zaanstreek pas echt goed op gang. Men ging langzaam over van molens (windkracht) op stoommachines en fabrieken. De eerste fabrieken waren vrij simpel, vaak gewoon molens waar het binnenwerk werd aangedreven door een stoommachine. De houten schuren werden vervangen door stenen exemplaren en zo groeiden de molens uit tot kleine fabrieken.

Daarna ging men snel over op houten en stalen skeletten en vanaf het einde van de 19e eeuw betonconstructies met een bakstenen schil. Wanneer molens in het veld werden vervangen door fabrieken verplaatste men de productie meteen naar goed en diep vaarwater. Langs de Zaan verrezen daardoor imposante fabriekskomplexen. Vanaf de jaren '50, toen de fabrieken aan de Zaan steeds slechter bereikbaar waren over het land, werden de fabrieken verplaatst naar de oevers van het Noordzeekanaal.

Ontwikkeling van bakstenen fabrieksschoorstenen in Nederland/ Zaanstreek

Van oorsprong werden schoorstenen op woonhuizen gebouwd om rook af te voeren en trek te creëren. Pas vanaf 1820 werden voor het eerst stoommachines gebruikt in Nederland en daarom werden toen ook de eerste fabrieksschoorstenen gebouwd om de stoom af te voeren. Langs de Zaan (en andere grote vaarten in de Zaanstreek) stonden vele fabrieken en de fabrieksschoorstenen waren een baken in het landschap. Fabrieksschoorstenen zijn dan ook een symbool en tastbaar overblijfsel van de 19e en 20ste eeuwse industrialisatie van Nederland en die van de Zaanstreek.

Vanaf 1820 tot 1850 werden de eerste fabrieksschoorstenen gebouwd in Nederland en deze werden steeds hoger. Voor 1880 werden de hoge schoorstenen (groter dan 40m) voornamelijk gebouwd door buitenlandse bedrijven. Na 1880 werden schoorstenen ook gebouwd door Nederlandse bedrijven, maar dan vooral de schoorstenen kleiner dan 40m. In het begin werden de schoorstenen opgebouwd met de 'gewone' baksteen. Na 1880 ging men over op de radiaalsteen. Deze steen had een ronding in de vorm, was meer hittebestendig en daarom beter geschikt om (hogere) schoorstenen mee te bouwen. Pas vanaf 1950 ging men over op gewapend beton.

De vorm van de eerste fabrieksschoorstenen was vierkant. Daarna volgde een overgangsvorm waarbij de voet vierkant was en de schacht rond. Vanaf 1920 was zowel de voet als de schacht rond. Voor 1860 hadden de schoorstenen nog geen uitkragende kop, maar na 1880 wel. Bij overheidsbedrijven en textielbedrijven zag je vaak versieringen door middel van gebruik van meerkleurige bakstenen die in bepaalde patronen werden gemetseld.

2 Aanpak

Deze inventarisatie is tot stand gekomen op basis van verschillende informatiebronnen. Allereerst is aan alle historische verenigingen en erfgoedorganisaties in Zaanstad gevraagd nog bestaande bakstenen fabrieksschoorstenen door te geven aan de gemeente Zaanstad.

Aan de hand hiervan is een lijst met nog bestaande bakstenen fabrieksschoorstenen ontstaan. Door middel van veldwerk (locatiebezoek), literatuuronderzoek en deskresearch is de lijst gecontroleerd, bijgewerkt en aangescherpt.

Vervolgens is de lijst aangevuld en gecontroleerd met informatie uit een lijst van Stichting Fabrieksschoorstenen (STIF), met daarop aangegeven plaatsen waar in de omgeving van Zaandam schoorstenen gestaan hebben. Deze lijst is gebaseerd op de werken van de twee grote schoorsteenbouwbedrijven van Nederland, te weten Canoy Herfkens uit Venlo en De Ridder uit Den Haag. Landelijk gezien hebben deze twee bedrijven ongeveer 60-70 % van alle schoorstenen in Nederland gebouwd. Deze lijst omvat dus 60 a 70% van alle fabrieksschoorstenen die er ooit in de Zaanstreek hebben gestaan. De overige 30 tot 40% staan niet op deze lijst aangegeven.

Uit dit onderzoek is gebleken dat, voor zover nu bekend, nog 9 bakstenen fabrieksschoorstenen bewaard zijn gebleven in Zaanstad. Deze schoorstenen zullen vervolgens worden gewaardeerd aan de hand van de bestaande selectiecriteria voor gemeentelijke monumenten in Zaanstad. Die waarderingen vormen een opmaat tot het mogelijkere wijzen van de schoorstenen als gemeentelijke monumenten. Het resultaat van deze inventarisatie is een overzicht van bakstenen fabrieksschoorstenen die in aanmerking komen om aangewezen te worden als gemeentelijk monument.

3 Selectiecriteria voor waardering

Voor het formuleren van criteria ter beoordeling van bakstenen fabrieksschoorstenen is gebruik gemaakt van in Zaanstad bestaande selectiecriteria voor gemeentelijke monumenten. Deze zijn afgeleid van de landelijk bekende selectiecriteria voor monumenten. Daarbij is per selectie criterium een concretisering gemaakt voor bakstenen fabrieksschoorstenen.

De selectiecriteria voor het aanwijzen van een zaak of terrein als gemeentelijk monument zijn:

1. Architectuurhistorische waarden (incl bouwhistorische waarden)
2. Cultuurhistorische waarden
3. Stedenbouwkundige waarden (incl ensemble waarde)
4. Gaafheid/herkenbaarheid
5. Zeldzaamheid

1. Architectonische waarde (inclusief bouwhistorische waarde):

- de zaak of het terrein is van belang voor de geschiedenis van de architectuur van het exterieur en/of het interieur doordat het een voorbeeld is van een bepaalde stijl of bouwtrant, al dan niet met plaatselijke variaties;
- de zaak of het terrein is een goed voorbeeld van een functionele, technische en/of typologische ontwikkeling;
- de zaak of het terrein is van belang vanwege hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp in exterieur en/ of interieur (onderdelen), zoals goede ruimtelijke indeling, goede verhoudingen in de gevels, bijzondere of zeldzame detaillering, bijzonder materiaalgebruik, kleurgebruik en ornamentiek;
- de zaak of het terrein is een goed voorbeeld van het oeuvre van een architect, bouwmeester of kunstenaar en neemt een belangrijke plaats in de plaatselijke, regionale of landelijke architectuurgeschiedenis;
- de zaak of het terrein is van belang vanwege een constructiewijze die historisch is overgeleverd of vernieuwend is voor de tijd van ontstaan (innovatieve waarde/ pioniersfunctie).
- de zaak of het terrein heeft een bijzonder of zeldzaam interieur of bevat bijzondere en/of zeldzame onderdelen in het interieur;
- het belang van het object/complex/ensemble vanwege bijzonder materiaalgebruik, detaillering en constructie van het ontwerp (of onderdelen daarvan);
- de zaak of het terrein bezit bouwhistorische waarde, dat wil zeggen dat bouwen verbouwingssporen en/ of een historische (gegroeide) structuur aanwezig zijn
- de zaak of het terrein is van belang vanwege de verwachting dat bouwhistorische waarde aanwezig zijn. Deze verwachting dient gebaseerd te zijn op een bouwhistorische inventarisatie c.q. verkenning.
- de zaak of het terrein is van belang als wetenschappelijke bron;

Toelichting:

Aandacht de bouwwerken die bijzonder en specifiek voor Zaanstad zijn, zoals de Zaanse houtbouw (de rijke Zaanse houten huizen en eenvoudige Zaanse houten

huizen) maar ook stolpboerderijen, kapbergen, historische pakhuizen, historische fabrieken en molens.

Concretisering van het selectie criterium architectuurhistorische waarde bij bakstenen fabrieksschoorstenen:

Een sober vormgegeven fabrieksschoorsteen, zonder veel decoratieve of kleurige elementen, is kenmerkend voor de naoorlogse periode (jaren '50). De schoorstenen kregen dezelfde strakke wederopbouwvormgeving als de gebouwen uit die tijd en zijn daarmee een voorbeeld van de strakke wederopbouwstijl.

Van belang voor de esthetische kwaliteiten van de schoorsteen is het bouw materiaal dat is gebruikt, bijvoorbeeld de rode radiaalsteen. Maar ook gebruik van ornamentiek, meerkleurige baksteen, een vierkante sokkel of randen geeft waarde aan de schoorsteen. De schoorsteen heeft tevens extra esthetische waarde als het de naam van de firma draagt.

Bij schoorstenen vond er vaak een driedeling plaats, die net als bij zuilen volgens een bepaalde verhouding was. Bij fabrieksschoorsteen is dit meestal het geval en werd dit in ieder geval door de grotere schoorsteenbouwers als uitgangspunt gehanteerd.

De twee grote, landelijk opererende schoorsteenbouwbedrijven waren "Canoy-Herkens n.v." uit Venlo/ De Ridder & Co uit Den Haag. Zij hanteerden dan ook vaak een driedeling in de schoorsteen volgens bepaalde verhoudingen. Ook hadden zij een eigen steenfabriek waar de radiaalsteen (soort strengperssteen) gemaakt werd en gebruikten deze voor het bouwen van de fabrieksschoorstenen.

2. Cultuurhistorische waarde:

- de zaak of het terrein is van belang als bijzondere uitdrukking van een plaatselijk, regionaal of provinciale culturele, sociaal-historische, sociaal-economische, technische of religieuze ontwikkeling(en);
- de zaak of het terrein is van belang vanwege een plaatselijk, regionaal of landelijk historisch gegeven, zoals bekende bewoners, beroepen, bijzondere gebeurtenissen enz.;
- de zaak of het terrein is van belang als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke of bestuurlijke ontwikkeling;

Concretisering van het selectie criterium cultuurhistorische waarde bij bakstenen fabrieksschoorstenen:

Een fabrieksschoorsteen is cultuurhistorische van belang als symbool van de industrialisatie in Nederland. Het is een tastbaar overblijfsel van een belangrijke sociaal-economische fase in de geschiedenis van Nederland en ook voor de de Zaanstreek, namelijk de periode van de industrialisatie en industriële samenleving tot zo rond 1970. De Zaanstreek is het oudste industriegebied in Europa. De schoorstenen vertegenwoordigen daarom een bijzonder en belangrijk aspect van het verleden van de Zaanstreek;

Ook kan de type branche van de schoorsteen een bijdrage leveren aan de cultuurhistorische waarde. Bepaalde branches zijn zeer belangrijk voor Nederland of kenmerkend en belangrijk voor de Zaanstreek, zoals bijvoorbeeld de linoleumindustrie, cacaoindustrie, olieraffinage, beschuitbakerijen (veredelingsindustrieën en voedingsmiddelenindustrieën).

3. Stedenbouwkundige waarde (inclusief ensemblewaarde):

- de zaak of het terrein is onderdeel van een historisch gegroeid stedelijk/ landschappelijk gebied en speelt daarin een beeldbepalende rol;
- de zaak of het terrein is een essentieel onderdeel van een stedenbouwkundig of landschappelijk concept
- de zaak of het terrein is van belang vanwege het zichtbaar houden van het werk van een bekende stedenbouwkundige of landschapsarchitect;
- de zaak of het terrein is van belang vanwege de duidelijke relatie van het object met de wijze van (historische) verkaveling, inrichting en/ of voorzieningen;
- de zaak of het terrein is van belang vanwege de situering en de ruimtelijke relaties met de omgeving;
- de zaak of het terrein is van belang in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorps- of landschappelijke omgeving.
- de zaak of het terrein is van bijzondere betekenis voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk;
- de zaak of het terrein is van belang vanwege de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of bodemgesteldheid.
- de zaak of het terrein heeft ensemblewaarde vanwege de functioneel-ruimtelijke relatie tussen de onderdelen van een groter geheel (complex) dat van plaatselijk, regionaal of landelijk belang is

Concretisering van het selectie criterium stedenbouwkundige waarde bij bakstenen fabrieksschoorstenen:

Een fabrieksschoorsteen heeft extra stedenbouwkundige waarde en/ of ensemble waarde als het onderdeel is van een het industriële complex of als het in relatie staat met andere gebouwen en objecten. Een schoorsteen kan extra stedenbouwkundige waarde hebben als het een extra dimensie geeft aan de skyline.

4. Gaafheid/herkenbaarheid (in materiaal en/of vorm):

- de zaak of het terrein is gaaf behouden gebleven in hoofdvorm;
- de zaak of het terrein is gaaf behouden gebleven in detaillering;
- de zaak of het terrein is van belang vanwege de gaafheid van het ontwerp (of onderdelen daarvan)
- de zaak of het terrein is van belang vanwege de architectonische gaafheid van het exterieur en/of interieur;
- de zaak of het terrein is van belang als onderdeel van een complex, waarvan de samenstellende delen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg enz.) een gaaf en herkenbaar visueel karakter hebben;
- de zaak of het terrein is van belang in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of rurale omgeving of directe omgevingsruimte.

Concretisering van het selectie criterium gaafheid/ herkenbaarheid bij bakstenen fabrieksschoorstenen:

Een fabrieksschoorsteen heeft extra waarde wat betreft gaafheid als deze niet is ingekort. Ook gaafheid van ensemble kan een grote rol spelen. Als de fabriek en de schoorsteen beiden nog aanwezig zijn geeft dit extra waarde aan de gaafheid.

5. Zeldzaamheid:

- de zaak of het terrein is zeldzaam (geworden) in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch en/of functioneel opzicht en/of vanwege zijn bijzondere ouderdom (plaatselijk, regionaal of landelijk);

Concretisering van het selectie criterium zeldzaamheid bij bakstenen fabrieksschoorstenen:

Van de ongeveer 10.000 fabrieksschoorstenen die ooit in Nederland stonden, staan er nu nog maar circa 700 (7%). Fabrieksschoorstenen zijn dus zeldzaam aan het worden in Nederland. De Zaanstreek was in de 19e eeuw een belangrijk industriegebied en er waren dan ook vele fabrieksschoorstenen aanwezig. Het totaal aantal schoorstenen ooit gebouwd in Zaanstad zal naar schatting zo'n 200 zijn geweest. 114 fabrieksschoorstenen zijn gebouwd door de twee grote schoorsteenbouwbedrijven van Nederland. Naar schatting zullen deze twee bedrijven 70% van alle schoorstenen in Nederland hebben gebouwd in hun werkzame periode (na 1880). Daarnaast is een deel van de schoorstenen door middelgrote bedrijven gebouwd en een klein deel zal door kleinere aannemers zijn gebouwd. Tot nu toe zijn er 7 overgebleven fabrieksschoorstenen geïnventariseerd in Zaanstad. In Zaanstad is dus nog maar 3,5% van de fabrieksschoorstenen over van het totaal aantal dat ooit gebouwd is. Dit ligt ruim onder het landelijk gemiddelde. Zaanstad is het oudste en grootste industriegebied van Nederland, maar heeft minder bakstenen fabrieksschoorstenen dan de gemiddelde stad. Voor Zaanstad is de zeldzaamheidswaarde dan ook heel erg groot.

Een hoogte van 45 meter of hoger is zeldzaam in Nederland. Deze hoogte is ook zeldzaam in Zaanstad. Van de 114 in Zaanstad gebouwde schoorstenen zijn er 6 schoorstenen van 45 meter of hoger gebouwd (4 schoorstenen van 45 meter zijn gebouwd, 1 van 50 meter en 1 van 60 meter). Op dit moment is bekend dat er nog 3 schoorstenen van 45 meter of hoger in Zaandam aanwezig zijn.

Het bouwjaar is eveneens van belang. Schoorstenen ouder dan 1900 zijn zeldzaam.

In 1880 zijn 15 schoorstenen in de Zaanstreek gebouwd, waarvan geen meer aanwezig zijn in de Zaanstreek. Van 1900-1940 zijn 54 schoorstenen gebouwd waarvan 2 nu nog bestaan.

In de jaren '40 zijn er 10 schoorstenen in de Zaanstreek gebouwd (van de 114). Hiervan is er 1 over. In de wederopbouw database zijn maar 3 fabrieksschoorstenen uit de jaren '40 geïnventariseerd in Nederland. Dus schoorstenen uit de jaren '40 zijn zowel zeldzaam in Nederland als in de Zaanstreek. Verder zijn er in totaal maar 50 schoorstenen gebouwd in de jaren '50 (waarvan 9 in de Zaanstreek). Deze zijn in Nederland bijna allemaal verdwenen. In Noord Holland is er slechts 1 schoorsteen bekend (in de Beemster). In de Zaanstreek zijn er 4 schoorstenen uit de jaren 50 geïnventariseerd. Schoorstenen uit deze periode zijn dus zeldzaam in Nederland. Van 1961 tot 1974 zijn er nog maar 74 bakstenen fabrieksschoorstenen gebouwd in Nederland. En in de jaren '60 zijn er 5 schoorstenen in de Zaanstreek gebouwd. Dat is minder dan 1% van alle gebouwde bakstenen fabrieksschoorstenen. In de wederopbouw databank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn maar 2 fabrieksschoorstenen uit deze periode geïnventariseerd. Fabrieksschoorstenen uit deze periode zijn dus zeldzaam in Nederland. In Zaanstad is nog 1 schoorsteen uit deze periode aanwezig.

Ook het type steen is belangrijk om de zeldzaamheid te bepalen. De rode radiaalsteen is veelvoorkomend, terwijl het gebruik van gele radiaalsteen en baksteen zeldzaam is.

Ook de vorm van de schoorsteen speelt in rol. Een vierkante vorm schoorsteen is zeldzaam in Nederland.

Verder is de branche-indeling en landelijke spreiding belangrijk voor de zeldzaamheid van de schoorsteen. Een schoorsteen uit een bepaalde branche kan zeer zeldzaam zijn in Nederland of in de Zaanstreek. om dit te bepalen is gebruik gemaakt van de lijst 'brancheindeling' uit het artikel "Fabrieksschoorstenen in Nederland: Een dwarsblik van monumenten van bedrijvigheid" van de Stichting Fabrieksschoorstenen)

4 Wegingskader

In het vorige hoofdstuk zijn verschillende criteria besproken die zijn gebruikt bij het inventariseren van bakstenen fabrieksschoorstenen in de gemeente Zaanstad.

Deze selectiecriteria vormen een hulpmiddel bij de afweging een zaak of terrein al dan niet aan te wijzen als gemeentelijk monument. Het is niet zo dat alle criteria gelijktijdig van toepassing moeten zijn om een zaak of terrein aan te wijzen als gemeentelijk monument. In uitzonderlijke gevallen kunnen zaken of terreinen zelfs op basis van één criterium aangewezen worden als gemeentelijk monument (bijvoorbeeld bij grote architectonische waarde, als het gaat om een ontwerp van een belangrijke architect of bij hoge zeldzaamheidswaarde). In de regel zullen verschillende criteria tegelijkertijd van toepassing zijn. Alle criteria zijn daarbij gelijk van waarde en kunnen in combinatie met andere criteria een aanvullende of compenserende rol vervullen. Zo kunnen bijvoorbeeld minpunten inzake gaafheid gecompenseerd worden door een grote mate van zeldzaamheid. En andersom wordt meer waarde gehecht aan gaafheid als de zaak of het terrein minder hoog scoort ten aanzien van zeldzaamheid.

De waardering van een zaak of terrein op basis van selectiecriteria is terug te vinden in een redengevende omschrijving.

5 Resultaten van de inventarisatie

In totaal zijn 9 nog bestaande bakstenen fabrieksschoorstenen geïnterviewd.

Eén schoorsteen was zo ernstig aangetast in zijn gaafheid en in dusdanig slechte bouwkundige staat dat deze schoorsteen niet is aangemerkt als potentieel gemeentelijk monument.

De overige acht fabrieksschoorstenen hadden voldoende waarde, volgens de selectiecriteria, om in aanmerking komen voor de status van gemeentelijk monument. Deze zullen daarom nader worden onderzocht door de vakgroep monumenten door middel van het opstellen van een redengevende omschrijving.

Voor deze schoorstenen zal na onderzoek en advies van de monumentencommissie al dan niet door het college worden aangewezen als gemeentelijk monument. Vanwege de sloopaanvraag van twee schoorstenen (schoorsteen 'ZOR' Kalf 11 te Zaandam en schoorsteen 'ADM' achter Stationsstraat 76 te Zaandijk) zijn deze objecten als eerste onderzocht en is de aanwijzingsprocedure van deze schoorstenen tot gemeentelijk monument gestart. Onderzoek naar de overige schoorstenen zal daarop volgen.

Bronnen

- Lijst met fabrieksschoorstenen Zaanstad met bedrijf, bouwjaar, bouwer e.d., Stichting Fabrieksschoorstenen (2010)
- Fabrieksschoorstenen in Nederland: Een dwarsblik van monumenten van bedrijvigheid, Stichting Fabrieksschoorstenen (december 2005)
- Formulier inventarisatie fabrieksschoorstenen, Stichting Fabrieksschoorstenen (2008)
- Brochure 10: Cultuurhistorie: fabrieksschoorstenen, vml Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten (2008)
- Beeldbank Zaanstad
- Cultuurhistorische waardenkaart Zaanstad 2006
- Encyclopedie van de Zaanstreek, Ankum, L.A. e.a. (red.), Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgever_ Noord-Holland (1991)
- Inventarisatie van fabrieksschoorstenen in de Zaanstreek, Matthijs Ero (augustus 2010)
- Wederopbouw databank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlagen

Lijst van bakstenen fabrieksschoorstenen in de gemeente Zaanstad

1. Schoorsteen aan Kalf 11 te Zaandam / Zaanlandse Olieraffinaderij (ZOR)

Gaafheid van object en ensemble, ensemblewaarde met fabriek, markante ligging aan de Zaan

2. Schoorsteen achter Stationsstraat 76 te Zaandijk / ADM Cocoa BV

Hoogte van de schoorsteen, ensemble waarde met fabriek, gaafheid van het object en markant in de skyline vanaf de Zaan

3. Schoorsteen achter Oostzijde 367 te Zaandam / vml Hilko B.V.

Gaafheid van het object en het ensemble, ensemblewaarde met omliggende fabrieksgebouwen, markante ligging aan de Zaan

4. Schoorsteen achter Lagedijk 6 t/m 12 te Koog aan de Zaan / Tate & Lyle

Markante ligging aan de Zaan, ensemblewaarde met fabriek 'de Byenkorf', gaafheid van object en ensemble, hoogte van de schoorsteen

5. Schoorsteen bij Vlietsend 22-24 te Krommenie / vml. Forbo NV

Markante ligging aan de provinciale weg, gaafheid van het object, tastbaar overblijfsel van de voor Krommenie belangrijke linoleumindustrie

6. Schoorsteen aan de Noordervaartdijk 26-27 te Krommenie/ vml. stoomgemaal

Markante ligging aan de Nauernasche vaart, ensemblewaarde met het gemaal, gaafheid van het ensemble

7. Schoorsteen aan de Pieter Ghijssenlaan 42 te Zaandam / Norit Nederland B.V.

Ensemblewaarde van schoorsteen met fabriek, gaafheid van object en ensemble, markante ligging aan het Noordzeekanaal

8. Pand met schoorsteen aan Oostzijde 289-291 te Zaandam / vml. beschuit- en koekfabriek Hille

Markante ligging aan de Zaan, ensemblewaarde van fabriek met schoorsteen, gaafheid van pand en schoorsteen

9. Schoorsteen bij Zuideinde 37, Wormerveer / Gorter

Ensemblewaarde met fabriek

gemeente Zaanstad

Stadhuisplein 100, 1506 MZ Zaandam
Postbus 2000, 1500 GA Zaandam

T14 075
antwoord@zaanstad.nl
www.zaanstad.nl

